

Дмитро Забзалюк,
кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права,
конституційного та міжнародного права Львівського
державного університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0001-5565-4675>

ГЕНЕЗА НАУКОВОГО БАЧЕННЯ ДЕФІНІЦІЇ «ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ»

JEL Classification: K 19
SECTION "LAW": Право.

Анотація. Здійснено філософсько-правовий аналіз генези наукового бачення дефініції «правова свідомість». Досліджено історію становлення та розвитку уявлень про правову свідомість, розкрито основні складові та форми відображення поняття «правова свідомість» на різних історичних етапах розвитку суспільства. З'ясовано, що правосвідомість виступає одним із найважливіших елементів правової реальності, суб'єктивною основою права і умовою його можливості і присутня у процесах правотворення, застосування і дотримання права. Доведено, що правосвідомість є безпосереднім джерелом правопорядку і всіх правових явищ, фактором, що підтримує існування права, без якого воно неможливе.

Ключові слова: генеза, дефініція, правова свідомість, право, світогляд, мораль, закон.

Annotation. Legal science, exploring different aspects of legal life, aims to reveal not only the external, formal and legal characteristics of the subjects of law, but also to penetrate into the deep, social-volitional beginnings of the formation and implementation of the behavior of subjects of social relations. This is facilitated, in particular, by the study of the problem of justice as a complex social phenomenon with different forms of manifestation.

The essence of legal consciousness has been the subject of scholarly debate since ancient times. The law is reflected not only in laws and other state-recognized written sources, but also in the aggregate manifestations of legal thinking, legal culture as regulatory grounds for making legally significant decisions. The philosophical-legal analysis of genesis of scientific vision of definition is carried out "legal consciousness. History of becoming and development of ideas is investigational about legal consciousness, basic constituents and forms of reflection of concept "legal consciousness" are exposed on the different historical stages of development of society. It is found out, that sense of justice comes forward to one of major elements of legal reality, and present person subjective basis of right and condition of his possibility in the processes of creation of right, application and observance of right. It is well-proven that sense of justice is the direct source of law and order and all legal phenomena, factor, that supports existence of right, it is impossible without that.

Justice is one of the most important elements of legal reality, the subjective basis of law and the condition of its possibility. As a necessary element of the genesis, functioning and development of law, it is present in the processes of law-making, application and observance of law. Justice is a direct source of law and order and all legal phenomena, a factor that supports the existence of law without which it is impossible. In this case, justice is primarily the object of

philosophical understanding of law, and the philosophy of law in one of its dimensions is the doctrine of justice.

Keywords: genesis, definition, legal consciousness, right, world view, moral, law.

Постановка проблеми

Юридична наука, досліджуючи різні сторони правового життя, покликана розкривати не лише зовнішні, формально-юридичні характеристики суб'єктів права, але й проникати у глибинні, соціально-вольові начала формування і реалізації поведінки суб'єктів суспільних відносин. Цьому сприяє, зокрема, і дослідження проблеми правосвідомості як складного соціального явища, що має різні форми прояву.

Сутність правової свідомості була предметом наукових дискусій з давніх часів. Право відображається не лише у законах та інших визнаних державою писаних джерелах, але і у сукупності проявів юридичного мислення, правової культури як регулятивних підстав прийняття юридично значущих рішень.

Аналіз дослідження проблеми

Теоретичну та методологічну основу дослідження дефініції «правова свідомість» становлять праці відомих вітчизняних та зарубіжних науковців, а саме: С. Алексєєва, Аристотеля, Г. Гегеля, В. Головченка, В. Зайчука, В. Миронова, П. Недбайла, С. Неретина, А. Овчинникова, Н. Оніщенко, Платона, А. Сидорова, О. Скакун, Е. Соловйова, І. Фарбера, С. Хопти, Л. Явича та ін.

Мета статті

Метою статті є здійснити ґрунтовний філософсько-правовий аналіз генези правової свідомості. Ця мета дає підстави виокремити ряд **завдань**, зокрема: з'ясувати історію становлення та розвитку уявлень про правову свідомість на доктринальному рівні; розкрити основні складові та форми відображення поняття «правова свідомість» на різних історичних етапах розвитку суспільства.

Викладення основного матеріалу

Аналізуючи генезу становлення наукових знань щодо проблематики правосвідомості, ми можемо виокремити п'ять етапів становлення та розвитку поглядів, а саме: 1) ідеї античних філософів давньогрецької філософії та римської юриспруденції; 2) погляди мислителів схоластичного богослов'я періоду Середньовіччя; 3) міркування вчених-теоретиків Нової історії; 4) визначення та тлумачення правників XIX–XX століття; 5) сучасне розуміння вченими-юристами.

Погляди на формування правосвідомості, її вплив на право, вплив законів на свідомість, необхідність формування правосвідомості преторів, магістрів та інших осіб, що здійснювали правосуддя за античних часів, а також деформації правосвідомості – всі ці питання аналізували у своїх працях мислителі античної епохи.

Античні філософи не використовували поняття правосвідомість у сучасному його розумінні, більше того, поняття «правова свідомість» не було відображено у їх працях. Проте ряд ідей, що зв'язують свідомість людини і право були розкриті у межах філософсько-правової думки античного періоду. Давньогрецькі вчені замислювалися над такими категоріями як моральність, справедливість, їх вплив на розум і на закони у цілому. Ними розглядалися питання первинності і вторинності правових явищ і феноменів [1, с. 24].

Учення про закон у античних філософів пов'язане не лише з державою і суспільством, але і з етикою, з внутрішнім світом людини, моральністю. Питання співвідношення моральності та закону розглядалися як Аристотелем, так і Платоном. Моральність найчастіше виступає у ролі конкурента або помічника закону, хоча не можливо заперечувати і впливу одного на інше. І, звичайно, моральність впливає на правосвідомість, змінюючи її відповідно до настрою людини.

Аристотель вважав однією із ключових функцій держави підтримання високого рівня правосвідомості. Без цього держава і закон втрачають той зміст і ту сутність, якою вони володіють, або

повинні володіти. Закон повинен робити громадян добрими і справедливими. Зробити людину кращою – це одне із завдань законодавця. Зміна правосвідомості громадян державними діями часто згадується Аристотелем, у тому числі і у його праці «Нікомахова етика»: «Справжній державний муж теж, здається, найбільше старається про чесноти, бо він хоче зробити громадян добрими і законослухняними» [2, с. 375].

У своїх етичних творах Аристотель визначає співвідношення таких понять як справедливість, законослухняність, правосудність, кажучи, що остання включає до себе перші два (необхідно зазначити, що справедливість мислитель розуміє як відповідність до закону, так і рівність, але друге – по відношенню до іншої людини). Правосудна людина чинить законно і справедливо, що означає високу ступінь правосвідомості. Правосудність Аристотель називає «найбільшою з чеснот», а в певному сенсі і «чеснотою у цілому». Судячи з усього, правосудність – це поняття, що передує правосвідомості, оскільки ще не є свідомістю у повному розумінні цього слова, проте має ряд схожих елементів і може бути розглянута під цим кутом. Поділяючи правосудність на природну і встановлену, Аристотель зазначає про те, що перша не залежить від поглядів людини, а існує як природна чи божественна даність. Отже, правосвідомість не може відбитися на змісті законів, погоджених з природною правосудністю. Аристотель розрізняє сучасні вчення про правосвідомість тих людей, які підкоряються законам тому, що хочуть цього, усвідомлюють їх необхідність і тих, хто підкоряється під страхом покарання, проти волі [1, с. 26].

Згадані вище характерні риси античних вчень можливо тлумачити по-різному. З одного боку, багато питань тлумачаться у тій манері, яка характерна виключно для свідомості людей античного періоду. Тут ми бачимо складну систему теологічних поглядів, дуже часто не схожу на християнську. Так, Платон у своєму «Післязаконні» [3, с. 515] звертається до божественної тематики у контексті законів. З іншого боку, античні філософи дотримувалися нейтралітету і не зводили свої праці до трактування міфології і релігії. На праці Платона і Аристотеля також впливало їх власне становище у суспільстві, на яке не лише впливало їх визнання сучасниками як мудреців, але і, наприклад, аристократичне походження Платона.

Отже, ми можемо зробити висновок, що ідеї античного періоду для характеристики правосвідомості застосовували метафору. Розуміння правосвідомості починалося із розуміння свідомості, яке засновувалося на розумінні душі у межах міфологічної картини світу. Правосвідомість за часів античності є розумінням духу закону посадовими особами із врахуванням їх статусу, освіченості, походження при вирішенні незвичайних справ.

Таким чином, перший етап досліджень правосвідомості характеризується наступними ідеями та положеннями: правова свідомість є суперечливою і формується під інерційним впливом закону; свідомість пов'язується з порядністю; правосвідомість пов'язується з розумінням духу закону; спричинення значного впливу на правосвідомість міфології та релігійних ідей.

Правова наука Середньовіччя, яка формувалась під впливом теологічних поглядів, була позначена ледь помітним піднесенням. У відповідності до цього питання правової свідомості у період середньовіччя не було актуальним. Філософія Середньовіччя також не містить поняття правосвідомості у сучасному його розумінні. Але ми не можемо не зазначити, що у епоху християнського середньовіччя змінилося ставлення людини до самої себе, учені-теологи відкрили нову сторону проблеми свідомості. Розуміння свідомості полягало не лише у знанні про зовнішній світ, але, насамперед, у знанні про власний духовний досвід, його зміст.

Блаженний Августин (V ст. н. е.) уперше чітко сформулював проблему свідомості як само-свідомості (він був послідовником вчення давньогрецького філософа, засновника неоплатонізму Плотіна – III ст. н. е.), яку розкриває через душевні переживання. Ось вони і стають предметом уваги середньовічних мислителів.

Головною характеристикою католицького богослов'я у період Середньовіччя є схоластика. Схоластичний метод був розроблений П'єром Абеляром, який першим запровадив слово «теологія» у сучасному розумінні систематичного аналізу свідчень божественного одкровення і був одним з творців схоластичної логіки. Абеляр прагнув створити і застосувати раціональні критерії до вирішення питання про те, які істини, одкровення мають універсальну цінність, а які лише відносну.

«Отці Церкви» вважали, що природа людини пов'язана з усіма основними сферами буття, вони вчили, що людина має подвійну природу, один її компонент – зовнішній, тобто тілесний, а інший – внутрішній, тобто духовний [4, с. 112]. Говорячи сучасною мовою, зовнішня людина є природним явищем, а внутрішня людина, її душа – надприродним явищем. Святий Григорій Богослов наочно показав відмінність між зовнішнім і внутрішнім світом людини. Зовнішня людина – це не «я», а «моє»: рука – це не «я», тоді як «я» – це духовне начало моєї душі. У поняття душі включалося душевне і духовний стан [5, с. 49].

Таким чином, проблема правосвідомості пов'язується з: розумінням свідомості як двоєдиного процесу – знання про зовнішній світ та власний духовний досвід; аналізом правосвідомості як свідомості та самосвідомості; універсальною цінністю правосвідомості; наявністю двоєдиної природи свідомості, що пов'язана з характеристикою людини як природного суб'єкта та одночасно надприродного.

Необхідно наголосити, що у період Відродження починається відмова від поняття душі і заміна її спочатку мисленням, потім поняттям свідомості зі зведенням останнього до продукту функціонування нервової системи у результаті впливу зовнішнього середовища на органи чуття.

На думку А. Овчиннікова, період Середньовіччя в розвитку західного правового мислення поєднував раціональне та ірраціональне у праві. Подальший розвиток правового мислення пішов по шляху глибокого раціоналізму, номіналізму, редуccionізму і атомістики. І особливу роль тут відіграла революція у природознавстві, а потім і у світогляді народів Європи. Сконструйована людиною логіка пізнання права через ідеал природного права (натурфілософського у античний період і Божественного у період Середньовіччя) була відкинута у більшості країн Європи після закінчення XV ст. і змінена на природний розум [6, с. 123].

Отже, період Відродження позначився в історії становлення уявлень про правосвідомість: переходом від теологічного до світського розуміння цієї категорії; визнанням правосвідомості як вияву функціонування суб'єкта під впливом зовнішнього середовища; поєднанням раціонального та ірраціонального в праві; визначенням правосвідомості результатом логічного пізнання права; формуванням правосвідомості під впливом ідеалу природного права.

На початку XVII ст. змінився сам підхід до проблеми свідомості: єдиною справжньою наявністю речей було визнано їх існування у думках людини. Звідси і нова метафора свідомості: вона не воскова дощечка, на якій відображаються образи реальних речей, а єдина форма, у якій містяться ідеї і образи до того, як вона включається у спілкування зі світом. Найбільш повно таке розуміння свідомості ми знаходимо у німецького філософа І. Канта. З його точки зору у свідомості людини наявні особливі, безпосередньо дані знання про щось як про ціле. Отримати такого роду знання можливо за допомогою пізнавальних актів, здійснених людиною впродовж всього життя. Ці знання наявні у нас, вони дані нам апіорі, тобто з досвіду і ми їх виявляємо як тільки починаємо усвідомлювати себе. Ми розуміємо, що у нашій свідомості вже є знання про те, що світ існує у просторі і часі, причинно-обумовлений, що є добро і зло, совість. Інакше кажучи, коли людина усвідомлює себе як «я», то вона має справу з якимось змістом свого внутрішнього світу: у неї є здібності до логічного мислення, до мови, людина може відчувати красу, робити вибір між правдою і брехнею. Це означає, що основою наших знань мовою І. Канта «виступає трансцендентальна єдність аперцепції», або форма свідомості передуює всім іншим знанням [7, с. 113].

У поняття правосвідомість укладається термін «світогляд», який уперше з'являється на початку XVIII сторіччя у творах німецьких романтиків. Спробу системного підходу до явища «світогляд» розкрито у працях Ф. Гегеля. Так, у роботі «Феноменологія духу» автор аналізує поняття морального світогляду, у «Лекціях з естетики» Ф. Гегель розглядає поняття «релігійний світогляд», а також «теоретичний світогляд». У тій же роботі Ф. Гегель використовує поняття «теоретичний світогляд» для характеристики ідейної позиції художника [8, с. 190]. Таким чином, Ф. Гегель намагався розмежувати різні типи світоглядів. Є. Дюрінг вважав, що теорія світогляду має замінити собою метафізику. Всередині метафізики він вбачав відмінність між натуралізмом, ідеалізмом свободи і об'єктивним ідеалізмом як різними типами світоглядів [9, с. 74]. Згідно з позицією Г.Т. Гомперца,

світогляд – це «космотеорія», покликана забезпечити несуперечливість розуміння ідей, розвинених в окремих науках, та фактів повсякденного життя [9, с. 54].

Світогляд є системою знань, цінностей, переконань, установок, що зумовлюють діяльність та поведінку людини. Він формує ставлення людини до навколишнього світу, до суспільства та свого місця у ньому. Світогляд тісно пов'язаний із правосвідомістю. Правосвідомість є результатом сприйняття реальності, а також – осмисленням права. З одного боку, правосвідомість – це «надання» праву тих чи інших властивостей, які характеризуються аксіологічною спрямованістю, а з іншого – це «винайдення» права в глибинах людського мислення, його моральності, совісті. З обох точок зору правосвідомість впливає із світогляду. Відмінність між цими феноменами полягає у тому, що світогляд є більш всеохоплюючою конструкцією, що визначає найбільш загальні принципи та переконання людини чи соціальної групи та поширює свій вплив на всю її життєдіяльність. Правосвідомість – це результат конкретизації світогляду, його предметного та смислового втілення у правовій (чи морально-правовій) сфері. Правове мислення традиційно сприймають у контексті гносеологічних проблем правової сфери, звужуючи, таким чином, його обсяг у зрівнянні зі світоглядом. Світогляд створює найбільш загальні принципові засади сприйняття правової реальності, інтегруючи її в інші сфери буття людини. Саме тому праворозуміння як наукова картина правової реальності є проекцією світогляду, а точніше – однією з її форм. Світогляд є фундаментальною ментально-психологічною основою для сприйняття, розуміння та наукового пізнання правової реальності.

Здійснивши історичний екскурс в глибину Новітньої історії, робимо висновок, що у XVII–XVIII ст. склалося ідеалістичне розуміння свідомості. Ідеалісти обґрунтовують наступні положення: 1) свідомість відокремлена від матерії, оскільки існує сама по собі, незалежно від матеріального світу; 2) свідомість абсолютна, оскільки є абсолютною, вічною і нескінченною; 3) свідомість є основою буття. В період Нового часу змінився сам підхід до проблем свідомості як такої та правосвідомості, зокрема. Він полягав у: відмові від теологічного її сприйняття; обґрунтуванні залежності правосвідомості від досвіду суб'єкта; розмежуванні правосвідомості та світогляду; аналізі свідомості крізь призму психіки.

Досить серйозно проблемі правосвідомості приділяли увагу вчені радянської доби. Найбільш об'ємне визначення правосвідомості, щоправда у його соціалістичному підґрунті, було обґрунтовано П. Недбайло. На його думку, соціалістична правова свідомість – це сума поглядів, ідей, уявлень трудящих мас про соціалістичне право і законність, про право і законність експлуататорського суспільства, про розвиток і призначення діючого права в суспільному житті громадян і їх об'єднань, про практику здійснення правових норм і шляхів зміцнення соціалістичної законності, а також про ті вимоги, які повинні бути реалізовані в праві в інтересах народу [10, с. 49].

Не зважаючи на значну заполітизованість цього визначення, воно спричинило значний вплив на формування сучасних уявлень про правосвідомість. С. Алексеев стверджував, що «правосвідомість – суто суб'єктивне явище; воно складається з уявлень людей про право (чинне, таке, що стосується минулих епох, бажане), із суб'єктивного відношення до самого феномену права, його цінностей, із правової психології і навіть індивідуальної чи масової емоційної реакції на право, подекуди інтуїтивної, підсвідомої... Позитивне ж право являє собою... зовнішнє об'єктивоване інституційне утворення, відображене у системі загально обов'язкових формально-визначених норм, у писаних джерелах, у законах» [11, с. 265].

Значний внесок у розвиток радянської теорії правосвідомості зробив І. Фарбер, який виокремив у структурі правосвідомості правову ідеологію та правову психологію [12, с. 70, 96]. Після втрати домінуючого впливу марксистсько-ленінської теорії на юридичну науку та звільнення її від ідеологічних нашарувань було обґрунтовано визначення правосвідомості як складного соціального явища, зумовленого економічними умовами і політичною структурою суспільства з поєднанням об'єктивних і суб'єктивних факторів свідомості і правової реальності. Це право у тому вигляді як його розуміє особа [13, с. 4].

Визначаючи зв'язок між правом і мораллю, Л. Явич визначив правосвідомість як двоєдину систему уявлень, оцінок, переконань, настроїв і почуттів, які розкривають відношення суспільства і окремих осіб, класів, соціальних груп до діючого права, до права минулого і до того, яким воно має бути [14, с. 72].

Таким чином, правосвідомість у період XIX–XX століть розглядається як: 1) найважливіший елемент права; 2) відносно самостійна галузь індивідуальної свідомості (поряд з політичною, моральною, естетичною); 3) відображає правову дійсність у формі юридичних знань і об'єктивних оцінок чинного права; 4) виконує роль внутрішнього регулятора юридично значущої поведінки.

На початку ХХІ століття проблеми розуміння правосвідомості не стають менш актуальними. По-перше, як і в сучасному суспільстві, так і на межі XIX–XX століть правовий інфантилізм, негативне відношення до правоохоронних і судових органів – характерні проблеми для обох епох. По-друге, на межі XIX–XX століть, як і на межі XX–ХХІ століть, в Україні триває правова перебудова. По-третє, кодифікація українського законодавства продовжується.

У сучасній юридичній літературі відсутня єдність думок вчених щодо визначення правосвідомості. Більшість вчених вважають, що правосвідомість – це сукупність ідей, поглядів, уявлень щодо діючого чи бажаного права. Однак, вчені конкретизують це розуміння до процесу його формування чи практичного значення для юридичної діяльності. Означене розуміння правосвідомості, по-перше, є неповним і по-друге, не визначає найголовнішого у правосвідомості.

Так, Е. Соловйов зазначає: «Цілком зрозуміло, що правосвідомість – це не просто відображення у індивідуальній свідомості духу і характеру вже діючих законів. У правосвідомості «активний темперамент» і адекватно вона виявляє себе саме тоді, коли критикує і корегує діючі закони з позицій ідеальної справедливості, яка набула непорушного значення для достатньо великої маси людей» [15, с. 72]. Е. Соловйовим дається характеристика правосвідомості в єдності її пізнавальної, оціночно-критичної і регулятивної функцій. Вчений ставить собі у обов'язок слідувати таким настановам (чи хоча б деклараціям), які відповідають поняттям народного суверенітету і суворого права і відмовляються підкорятися тим, котрі несуть у собі явний відбиток неправового (патерналістського і авторитарно-бюрократичного) ведення державних справ.

Візьмемо за основу визначення правосвідомості, обґрунтоване О. Скакун. Ця категорія розуміється як система поглядів, теорій, ідей, уявлень, оцінок, настроїв, почуттів і настанов, що виражають ставлення особи до чинного, минулого і бажаного права, до діяльності, пов'язаної з правом, до правових явищ та поведінки людей у сфері права [16, с. 90].

Дещо розширює це визначення Н. Оніщенко, акцентуючи на належності правосвідомості до суспільної. Основою правосвідомості вважається усвідомлення людьми цінностей прав і свобод людини, оцінка чинного права з огляду на його відповідність загальнолюдським цінностям та спрямованість на зміни у правовому середовищі [17, с. 245].

Аналіз розуміння правосвідомості теоретиками-правознавцями дає можливість виокремити наступні погляди на цю категорію:

по-перше, «правосвідомість – знання права», вузьке розуміння правосвідомості, яке має нормативний характер. Таке розуміння правосвідомості властиве тим вченим та юристам, які вважають правосвідомість лише відображенням чинної нормативно-правової системи, сукупністю знань про правові норми, результатом правової пропаганди та вивченням законодавства [18]. Правосвідомість має оціночний характер і тому є не менш нормативним, ніж право і мораль. Головними «блоками» правосвідомості є: 1) правові знання, 2) правові настанови; 3) правові оцінки.

по-друге, «правосвідомість – це природне право»; розуміння правосвідомості в основі якого лежить природне право як надане людині право, що відображає об'єктивні цінності й потреби людського буття (справедливість, рівність, істинність, розумність, свобода, гідність людського існування), є єдиним та безумовним першоджерелом правового змісту, абсолютним критерієм усіх людських настанов, у тому числі позитивного права, держави і правових інститутів. Це визначення охоплює всі версії природного права – як традиційні, так і сучасні, як уявлення про вічне та незмінне природне право, так і концепції права з мінливим змістом, а також змістовні й формальні конструкції природного права, онтологічні, гносеологічні та аксіологічні інтерпретації його ціннісного змісту, імперативного характеру, природно-правові вчення теологічного, раціонального та інтуїтивного спрямувань, що випливають із природи речей чи природи людини;

по-третє, «правосвідомість – це право». Існування правосвідомості пов'язується із формуванням права як засобу упорядкування суспільних відносин. Однак, хоча на початкових етапах

досліджень характеризувались лише окремі елементи правосвідомості, вони спричинили значний вплив на подальше становлення уявлень про правосвідомість на категоріальному рівні;

по-четверте, правосвідомість – це щось зовнішнє по відношенню до права, тобто оцінка права, повага до права, критика чинного права, проекти його вдосконалення. Мудрість правосвідомості виявляється у духовній гармонії правової ідеї і правового почуття, коли юридичний світогляд і почуття права не суперечать один одному. Мудрість правосвідомості є стан (духовна статика) і процес (духовна динаміка) інтелектуально-вольового синтезу юридичного знання, правового досвіду, але головне, високого за своєю реальною життєвою орієнтованістю філософсько-культурного розуміння і відчуття дійсної природи юридичного світу.

по-п'яте, правосвідомість – це частина моралі, що містить оцінки права (або взагалі моральна оцінка права у цілому). Однак між мораллю і правосвідомістю (як і правом) менше спільного, ніж відмінностей. Основний зміст моралі – вимоги, які пред'являються до людини, оцінка особистості в її поведінці та ставленні до інших людей. Основний зміст правосвідомості – оцінка дій людей і суспільних відносин з точки зору уявлень про право і правопорядок, права і обов'язки, про підстави виникнення правовідносин, про порядок розгляду спорів, про злочини і покарання. На відміну від моралі правосвідомість – це мислення правовими поняттями й категоріями, оцінка дій людей і їх відносин в нормативних визначеннях: «має (не має) юридичне значення», «має право», «зобов'язаний», «договір укладений та оформлений», «угода посвідчена», «шахрайство», «незаконно». Для оцінки дії людини і суспільних відносин правосвідомість нерідко використовує моральні категорії, пов'язуючи з ними юридичні поняття. Відмінності між правом, правосвідомістю і мораллю особливо помітні там, де між ними існують суперечності.

Таким чином, правосвідомість завжди обмежена парадигмою конкретно-історичного світоправосприйняття, мислення та правового відбиття цієї дійсності тими правовими суб'єктами, що живуть у цій дійсності та можуть її змінювати, бо не можливо змінювати нормативно-правові акти та минулу правову дійсність у минулому сучасним правознавцям, вони можуть тільки ці акти та цю дійсність вивчати та оцінювати. Тому будь-яка професійна правосвідомість є завжди конкретно-історичною, може ідентифікуватися у конкретно-історичному циклі її соціальної активності, який презентує певний хронологічний його початок – наявний правовий стан та закінчення – цільовий правовий стан (або у певному хронологічному періоді її становлення та розвитку).

Висновки

Правосвідомість виступає одним із найважливіших елементів правової реальності, суб'єктивною основою права і умовою його можливості. Як необхідний елемент генезису, функціонування і розвитку права, вона присутня у процесах правотворення, застосування і дотримання права. Правосвідомість є безпосереднім джерелом правопорядку і всіх правових явищ, фактором, що підтримує існування права, без якого воно неможливе. При цьому правосвідомість передусім виступає як предмет філософського осмислення права, а філософія права в одному зі своїх вимірів являє собою вчення про правосвідомість.

Список використаних джерел:

1. Хопта С. Ф. Теоретико-правові аспекти професійної правосвідомості судді та її роль в ухваленні судових рішень. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017. 251 с.
2. Аристотель. Сочинения: В 4 т. Москва: Мысль, 1983. Т. 2. 830 с.
3. Платон. Собрание сочинений в 4 т. Под общ. ред. А. Ф. Лосева и др. Москва: Мысль, 1990. 860 с.
4. Сидоров А.И. Архимандрит Киприан Керн и традиция православного изучения поздне-византийского исихазма. Москва: Паломник, 1996. 154 с.
5. Неретина С. С. Средневековое мышление как стратегия мышления современного. Философський альманах. 1999. №11. С. 47-50.

6. Овчинников А. И. Правовое мышление: теоретико-методологический анализ. Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 2003. 344 с.
7. Современные философские проблемы естественных, технических и социально-гуманитарных наук : учеб. для аспирантов и соискателей ученой степ. канд. наук / под общ. ред. В.В. Миронова. Москва: Мысль, 2006. 639 с.
8. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа. пер. Г. Шпета. Санкт-Петербург.: Наука, 1992. XLVII. 444 с.
9. Новые идеи в философии. Сборник 1. Философия и её проблемы. Санкт Петербург. : Издательство «Образование», 2012. 250 с.
10. Недбайло П. Е. Советское социалистическое право. Львов : Изд.-во Львовского ун.-та, 1959. 169 с.220
11. Алексеев С. С. Право : опыт комплексного исследования. Москва: Мысль, 1999. 320 с.
12. Фарбер И. Е. Правосознание как форма общественного сознания. Москва: Юрид. Литература, 1963. 206 с.
13. Головченко В. В. Формування правової свідомості як напрям державної політики. Юридичний вісник України. 1999. № 38. С. 4–5.
14. Явич Л. С. Общая теория права. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1976. 288 с.
15. Соловьев Е. Ю. Правовой нигилизм и гуманистический смысл права. Квинтэссенция : филос. альм. Сост. В. И. Мудрагей, В. И. Усанов. Москва: Политиздат, 1990. 447 с.
16. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: Підручник. Харків: Консум, 2004. 656 с.
17. Загальна теорія держави і права (Основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції): Навч. посіб. За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 400 с.
18. Сопільник Р. Л. Забезпечення права на справедливий суд як складова предмета судового права в умовах європейської інтеграції. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2017. – Вип. 2. – С. 34-40.